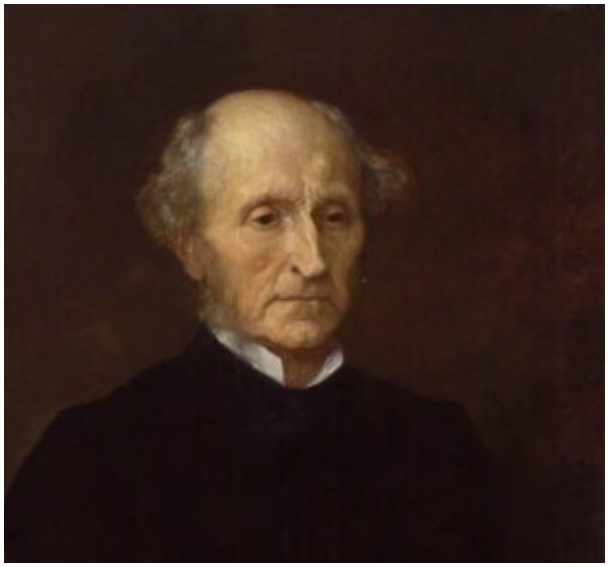
ESTE UTILITARISTUL JOHN STUART MILL UN ARISTOTELICIAN DEGHIZAT?

Autor: Victoria Maria Deliu | 25 noiembrie 2021

În genere se consideră că o teorie utilitaristă include două componente: cea formal-structurală, consecvențialismul, și cea substanțială, hedonismul. Astfel, valoarea unei acțiuni morale rezidă în consecințele ei, acțiunea fiind morală sau imorală în funcție de raportul dintre plăcere și durere.

La o citire de manual, teoria etică a lui John Stuart Mill aparține utilitarismului clasic alături de cea a precursorului său, Jeremy Bentham. E drept să spunem și că manualul marchează diferența dintre cele două, în ceea ce privește dimensiunea lor hedonistă, nu consecvențialistă: introducerea de către Mill a distincției calitative între plăceri, în comparație cu analiza benthamită care rămâne doar cantitativă. Cred însă că această lectură ratează câteva nuanțe importante ale gândirii lui Mill, astfel că în cele ce urmează voi încerca să argumentez în favoarea tezei că substanța hedonistă din teoria sa se apropie mai mult de perfecționismul eticilor de inspirație aristotelică decât de hedonismul cantitativ al eticii utilitariste a lui Bentham.

Cred că această teză se susține, evident, textual, însă înțelegerea ei poate fi facilitată și de cunoașterea unor elemente contextuale. Pe de-o parte, un factor care îmi pare semnificativ cu privire la poziția filozofică a lui Mill este educația clasică pe care aceasta a primit-o în copilărie, precum și adăpostirea față de influențe religioase sau metafizice. Aceasta trecea, cel mai probabil, drept stimulent pentru a-l determina să ducă mai departe proiectul utilitarist căruia îi subscrisese tatăl său, James Mill, și pe care îl articulase Jeremy Bentham. Pe de altă parte, momentul când Mill își publică cele mai importante lucrări, la jumătatea secolului al XIX-lea, e marcat de ceea ce am putea numi finalul Revoluției Industriale în spațiul anglo-saxon, iar în Anglia și Țara Galilor, de extinderea dreptului de vot prin Reforma de la 1832. Conjuncția acestor două fenomene

a dus la accentuarea rolului pe care masele au început să-l joace în arena publică. Or, acest fapt nu îi putea rămâne indiferent cuiva care se bucura de moștenirea intelectuală și a datoriilor de reformare socială ce se cereau îndeplinite, așa cum era Mill.

Evident, moștenirea intelectuală a presupus, pentru Mill, responsabilitatea de a continua și fortifica obiectul ei, proiectul utilitarist. Finalitatea proiectului nu era, desigur, teoretică, ci practică, întrucât Bentham își conturase teoria etică nu atât în calitatea lui de filozof speculativ, ci mai cu seamă în calitatea lui de gânditor practic sau reformator social. Deși încearcă să o consolideze, Mill se rupe, de fapt, de teoria benthamită. Motivele pentru care se întâmplă aceasta pot fi plasate pe mai multe paliere, în funcție de natura interpretării pe care o dăm demersului lui Mill; însă, deși pot fi ordonate pe câteva niveluri, este greu de crezut că ar putea fi reduse la unul singur. Ar fi naiv să credem că a fost vorba de intenții pur intelectuale, de o obsesie strict socială sau exclusiv de un psihologism. Din contră, cred că distanțarea lui Mill față de teoria lui Bentham – care înseamnă totodată, după cum voi încerca să arăt, apropierea de teoria virtuților – a fost declanșată de *tot* acest angrenaj de motive.

Sigur că, din perspectivă filozofică, prin construcția propriei teorii etice, Mill răspunde criticilor aduse concepției benthamite, cum ar fi celor potrivit cărora utilitarismul era „o doctrină demnă doar de porci”. Însă din perspectivă psiho-socială, nu se poate face abstracție de Mill ca depozitar al unei educații înalte. Este constrâns de propriul context spațio-temporal să fie martorul unor schimbări sociale fără precedent și să imagineze soluții, eventual aplicabile practic, pentru o tensiune în definitiv… existențială. Ni-l putem închipui pe Mill „aruncat într-o lume” în care înmulțirea anumitor tipuri de resurse pare să se producă la costul împuținării sau degradării altora… care lui nu îi erau întocmai străine. Din acest punct de vedere, controversatul său eseu, *Despre libertate*, cu „unicul principiu foarte simplu” criticat de Roger Kimball, poate fi considerat, la limită, un scut teoretic personal, menit să protejeze însăși individualitatea lui Mill – și a altora „originali” și „inovatori” ca el – de „tirania majorității”, susceptibilă de a apărea în siajul fenomenelor sociale de care aminteam mai devreme. Și, pe de drept cuvânt, câți dintre noi ar fi dispuși să accepte fără niciun fel de rezerve să se supună deciziilor publice, despre care am ști că sunt o agrgare de preferințe rezultate în urma unui calcul cantitativ al plăcerii – reductibile la simple senzații –, mai ales în condițiile în care am fi primit o educație clasică, asemeni lui Mill? Sau pe ce temeiuri nu am fi dispuși să acceptăm așa ceva? De fapt, pe ce temeiuri ar trebui să fie acceptabil un astfel de sistem și pe ce temeiuri ar putea fi respins?

Răspunsurile la aceste întrebări depășesc scopul acestui text. Ele au aici doar rolul de a duce mai departe gândul care s-a ivit odată ce am încercat să-l înțelegem pe Mill sau, mai bine zis, odată ce am încercat să înțelegem factorii care au stat la baza distanțării sale de gândirea morală a lui Bentham. Acum ar fi momentul să vedem în ce a constat, mai precis, acest tip de etică de care s-a îndepărtat Mill, pentru a înțelege apoi cum este

posibilă interpretarea teoriei lui ca fiind similară unei teorii a virtuților.

Pentru Bentham, o acțiune este morală dacă produce „cea mai mare fericire pentru cel mai mare număr de oameni”. Acesta este principiul utilității. În lucrarea sa, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, precizează că „fericire” și „plăcere” sunt termeni interșanjabili, mai ales în contextul efectuării calculului cantitativ. Pentru acesta, Bentham propune șapte criterii „circumstanțiale” – intensitatea, durata, certitudinea, proximitatea, fecunditatea, puritatea și numărul celor afectați de acțiunea respectivă – în funcție de care poate fi identificată *cantitatea* de plăcere pe care o acțiune o poate genera. Astfel, pentru Bentham, plăcerile sau utilitățile pot fi măsurate și comparate atribuindu-le, la rigoare, valori numerice. Lon L. Fuller punctează în primul capitol al cărții sale, *The Morality of Law*, că Bentham a introdus conceptul formal de „utilitate” în gândirea morală din cea economică. Astfel, deși nu este prea clar la ce se referă utilitatea, toate tipurile de dorință umană pot fi comparate în baza caracterului ei formal. Însă rațiunea din spatele accentului cantitativ al lui Bentham este clară, dacă ne amintim că teoria sa nu e precedată de vreun interes pur abstract sau speculativ, ci de unul practic – clarificarea conceptuală a proceselor de decizie publică, ce trebuie să fundamenteze, în ultimă instanță, reformele sociale.

Cred că în acest punct trebuie atrasă atenția cu privire la o eventuală confuzie: teoriile etice ale lui Bentham și Mill, deși sunt adesea interpretate ca ghiduri de acțiune morală individuală, nu par să fi fost proiectate cu acest scop, ci cu acela de fundamenta „științific” legile și de a oferi un criteriu riguros pentru luarea deciziile publice. Tratarea lor ca etici rezervate comportamentului individual ar fi, prin urmare, o consecință neintenționată. Să reținem această notă, fiindcă voi reveni la ea înspre final.

Acum voi arăta punctele care îl despart pe Mill de Bentham și care îl apropie, totodată, de Aristotel sau, cel puțin, de o formă a teoriei virtuților.

În primul rând, Mill distinge între „avantajele circumstanțiale” și „natura intrinsecă” a plăcerilor. În general, susține el, gânditorii utilitariști au acordat superioritate plăcerilor spirituale, doar datorită avantajelor lor circumstanțiale, adică criteriilor cantitative de tip benthamit. Însă el nu cade în aceeași greșeală, astfel că insistă asupra diferențierii plăcerilor în funcție de *natura* lor intrinsecă, de *calitatea* lor ca deosebită de cantitatea lor, de *genul* lor. Natura, calitatea sau genul le imprimă plăcerilor valoarea și dezirabilitatea. Această distincție calitativă inhibă orice comparație și măsurare a plăcerilor prin atribuirea de valori numerice, întrucât este vorba deja de *ordine* diferite – plăcerile spiritual-intelectuale sunt superioare cu un ordin celor trupești. Asta înseamnă că nicio cantitate de plăceri inferioare, trupești nu ar putea nici măcar echivala o fărâmă de plăceri superioare.

Dar distincția calitativă a lui Mill nu este lipsită de implicații, mai degrabă indirecte și neintenționate. Totuși, el însuși sugerează o corespondență între „un anumit mod de

existență” și facultățile umane superioare, a căror exersare duce la plăcerile superioare:

„Este un fapt indiscutabil că aceia care sunt la fel de obișnuiți cu amândouă și la fel de capabili să le aprecieze și să se bucure de ele manifestă cea mai clară preferință pentru *acel mod de existență care le pune la lucru facultățile superioare*. Puține făpturi umane vor fi de acord să fie reduse la nivelul de animale inferioare în schimbul promisiunii de a primi cea mai mare porție de plăceri animalice; nicio ființă umană inteligentă nu ar consimți să devină un nebun, nicio persoană instruită nu ar admite să devină ignorantă, nicio persoană aptă de trăiri și având o conștiință nu ar accepta să devină egoistă și infamă, chiar dacă ar fi convinsă că nebunul, nătângul ori ticălosul sunt mai satisfăcuți cu propria lor soartă decât era ea cu a sa.”[1]

Într-o exprimare care poate părea provocatoare, această distincție implică *indirect* existența unei naturi umane văzute ca ideal de desăvârșire morală și intelectuală. Sigur, Mill evită să folosească explicit acești termeni, însă contrastează *modul de existență* al ființelor umane care pot trăi plăcerile superioare cu modul de existență al animalelor și, apoi, cu modul de existență al ființelor umane care sunt incapabile de aceste plăceri. Totuși, spune explicit că există ceva numit „simț al demnității” pe care toate ființele umane îl au în proporții diferite, dar similare proporțiilor în care își pot folosi facultățile superioare. Acest „simț” este cel care le împiedică să își dorească să fie reduse la obișnuința de a-și pune la lucru doar facultățile inferioare.

Raționamentul său decurge în felul următor: 1. există plăceri superioare și plăceri inferioare prin natura lor; 2. fiecare gen de plăceri corespunde și poate fi accesat prin utilizarea facultăților umane specifice, spirituale sau trupești; 3. ființele umane diferă între ele, și diferă și de animale, tocmai prin utilizarea acestor două tipuri de facultăți; 4. nu există nicio îndoială că cei capabili de ambele tipuri de plăceri și de exersarea ambelor tipuri de facultăți le vor alege pe cele superioare; 5. plăcerile superioare trebuie, deci, alese în defavoarea celor inferioare, iar în aceasta constă acțiunea morală. Voi reveni curând la punctul 4. Momentan, aș vrea numai să scot în evidență că a opta între o plăcere superioară și una inferioară nu mai înseamnă doar simpla expunere la diferite senzații, ci această alegere *creează premisele* fie pentru apropierea de un ideal de perfecțiune umană, fie pentru un mod de viață ce este comun tuturor făpturilor umane, laolaltă cu unele animale.

În secțiunea anterioară îl aduceam în discuție pe Fuller, care subliniază că Bentham a preluat conceptul formal de utilitate din gândirea economică. În continuare, Fuller adaugă că încercarea lui Mill de a (re)introduce o nuanță calitativă, substanțială acestui concept *a avut drept consecință* apropierea lui de conceptul de excelență al anticilor. În completarea lui Fuller putem aminti că însuși Aristotel realizează în *Etica* o corespondență similară celei a lui Mill, atunci când atribuie unei activități bune, conforme cu virtutea o plăcere specifică ei, ce o însoțește și o stimulează. Astfel, și el

distinge între plăcerile gândirii și cele ale sensibilității, primele fiind superioare tocmai pentru că permit realizarea funcției proprii a omului, care este contemplarea. Bineînțeles, similitudinea dintre teoria etică a lui Mill și cea a lui Aristotel nu înseamnă identitate. Este limpede că Mill nu favorizează exclusiv rațiunea, în cele două accepțiuni ale sale, ci sugerează un mozaic al facultăților superioare, care le cuprinde pe cele intelectuale, morale, imaginative și emoționale. Cred că ceea ce merită însă reținut este că distincția calitativă între plăceri *face posibilă* existența unui ideal de desăvârșire umană, chiar dacă, așa cum am remarcat, conținutul acestui ideal diferă.

Într-adevăr, este dificil de susținut că Mill însuși are explicit în vedere un ideal de perfecțiune. În viziunea lui, scopul acțiunii umane rămâne experimentarea plăcerilor, prioritare fiind cele superioare. De pildă, este cunoscută observația sa cu privire la actele de martiriu, care sunt morale doar dacă cel care săvârșește un astfel de act are în vedere fericirea altora. Aceasta este singura justificare acceptabilă pentru Mill de a se renunța la fericirea proprie, și nu urmărirea „virtuții” sau a altor scopuri decât fericirea celorlalți. În viziunea lui Aristotel, scopul acțiunii nu este, evident, trăirea plăcerilor pentru ea însăși, fie acestea și plăceri superioare, ci practicarea însăși a virtuților. Însă așa cum am amintit, practicarea virtuților nu este lipsită de plăcere.

Totuși, este limpede că cele două scopuri diferă. Dar după cum spuneam și mai sus, alegerea plăcerilor superioare în etica lui Mill creează premisele pentru existența unui ideal de perfecțiune. Mai precis, distincția calitativă între plăceri, urmată de preferința pentru cele superioare, are drept consecință neintenționată fundamentarea unui ideal de desăvârșire umană. Scopul acțiunii umane este experimentarea plăcerilor în special superioare, deci, deși neplanificată, desăvârșirea umană devine, astfel, posibilă.

Este dificil de stabilit dacă Mill a fost conștient de consecințele teoriei sale. Însă în virtutea acestor consecințe, hedonismul inerent eticii sale este mai apropiat de perfecționismul eticilor de inspirație aristotelică decât de hedonismul pur cantitativ al eticii benthamite. Și fără a intenționa să îl nedreptățim pe Mill, cred că îi putem duce gândul mai departe sau putem arăta, cel puțin, care sunt posibilitățile pe care gândul său le deschide.

Revin acum la punctul 4 din raționamentul schițat mai sus, care răspunde de fapt întrebării: cum alegem între plăceri? Care este criteriul pe care trebuie să îl folosim pentru a distinge între acțiunea corectă din punct de vedere moral și cea incorectă? Mill răspunde astfel: cu ajutorul „judecătorilor competenți”, adică cu ajutorul acelor persoane care pot încerca și chiar au încercat ambele tipuri de plăceri, pronunțându-se în definitiv pentru cele superioare, putem distinge acțiunile corecte din punct de vedere moral de cele incorecte. Ce înseamnă aceasta, mai concret? Unde putem găsi acești „judecători competenți”? Sunt doar niște abstractizări ale minții noastre, niște modele umane pe care ni le autoimpunem cu ajutorul rațiunii? În buna tradiție empiristă de care

Mill aparține, răspunsurile se așază, de fapt, pe o altă direcție. Într-o anumită măsură, această procedură decizională care ne furnizează accesul la acțiunea morală, reprezentată nu chiar metaforic de „judecătorii competenți”, poate fi asimilată istoriei speciei umane, după cum scrie chiar Mill, sau înregistrării experiențelor umane din toate timpurile. „Prudența omenirii și moralitatea vieții umane se bazează pe această experiență” derulată pe parcursul sutelor de ani, notează el. Astfel, s-ar putea spune că deciziile morale sunt fundamentate într-o formă de tradiție.

Din nou, asemănarea cu teoria aristotelică merită menționată. Și pentru Aristotel, decizia cu privire la plăcerile morale – care, așa cum am văzut, corespund activităților morale – îi revine „omului virtuos în calitatea lui de om virtuos”. El este judecătorul deciziilor morale. Sigur, pentru Aristotel, omul virtuos nu simbolizează vreo formă de tradiție în sensul unei succesiuni de experiențe anterioare, ci este mai curând un model conturat de rațiunea practică. Însă în ciuda acestor diferențe de fond, îmi pare crucial că forma procedurii de decizie este aceeași atât la Aristotel, cât și la Mill – ea implică necesitatea ca omul pus în fața alegerii acțiunii morale să iasă din el însuși, pentru a actualiza fie modelul furnizat de rațiunea practică, fie modelul furnizat de tradiția experiențială a omenirii. Însă ambele modele umane reprezintă, sau pot reprezenta, idealuri de perfecțiune umană, spre care omul trebuie să tindă dacă își propune să ducă o viață morală. La Bentham, este suficientă expunerea la stimuli senzoriali pentru ca agentul uman să decidă cu privire la cursul moral al acțiunii. La Mill, nici pe departe.

Așadar, îmi pare că atât distincția calitativă între plăceri și consecința ei neintenționată, cât și „judecătorii competenți” ca procedură de decizie apropie componenta hedonistă din teoria etică a lui Mill de o formă de teorie a virtuților, îndepărtând-o de hedonismul benthamit.

Însă reamintesc că Mill nu intenționa să fie consultat, în calitatea sa de gânditor moral, pentru o îndrumare morală individuală. Ceea ce și-a propus a fost ca teoria sa etică să stea la baza legilor și să influențeze, astfel, întreaga societate, nu doar cazuri particulare de indivizi aflați în căutarea unei vieți morale. În societatea care începea din ce în ce mai mult să semene cu una de masă, Mill nădăjduia că „legile și rânduielile sociale”, precum și „educația și opinia” vor fi mijloacele prin care se va putea implementa teoria sa etică. Întrebarea care urmează de aici este cât se poate de simplă: este fezabil un astfel de proiect? Poate sta o etică ce este potențial una perfecționistă la baza legilor și a întregului edificiu instituțional dintr-o societate? E suficientă diseminarea ei prin intermediul educației și prin formarea și modelarea opiniei publice, indiferent ce înseamnă asta? Căci, în ultimă instanță, acesta este testul pe care trebuie să îl treacă teoria lui Mill, potrivit propriilor lui intenții. A considera că testul presupune, de fapt, ca un singur om binevoitor să deschidă *Utilitarismul* după ce s-a întrebat cum ar trebui să-și trăiască viața și să observe ulterior dacă poate aplica practic ceea ce a găsit că scrie între acele coperți, este la fel de naiv ca a-l situa pe Mill lângă Bentham, cel puțin din

perspectiva componentei hedoniste a teoriilor lor.

Pentru a încerca să schițez un răspuns la întrebarea-test, îl voi invoca încă o dată pe Fuller. În același prim capitol al cărții *The Morality of Law*, distingând între „morala aspirației” – etici perfecționiste – și „morala datoriei” – etici deontologice, eventual reduse la regulile morale elementare, precum Cele zece porunci –, Fuller argumentează că fundamentul moral al legilor nu poate fi oferit decât de morala datoriei. Lucrurile nu pot sta altfel, deoarece, în primul rând, idealurile de perfecțiune umană pe care le-am putea avea ne rămân mereu vagi, nu ne sunt niciodată complet inteligibile. Și apoi, dacă idealul de perfecțiune ar fi reprezentat de potențialul maxim al fiecărui individ, am aluneca în subiectivism și, în definitiv, în relativism. În al doilea rând, nu există niciun mecanism legal sau instituțional prin care oamenii să poată fi constrânși să trăiască în acord cu acest ideal de desăvârșire sau cu potențialul lor maxim. Ceea ce pot realiza mecanismele funcționale este doar reducerea iraționalității și a arbitrarului din acțiunile umane.

Sigur, s-ar putea argumenta că în cazul teoriei etice a lui Mill, idealul de perfecțiune aflat, să spunem, în potență este cât de cât clar conturat, dat fiind că specifică facultățile superioare care trebuie antrenate pentru a tinde către el și, oricum, nu este deloc subiectiv, în sensul în care nu reprezintă potențialul maxim al fiecărui individ, ci tocmai utilizarea acelor facultăți specifice. Cu toate acestea, cel de-al doilea argument al lui Fuller rămâne în picioare – căci prin ce mijloace (necoercitive) poate fi aplicat practic acest ideal? Este, de pildă, fezabilă educația clasică, la nivelul la care Mill a beneficiat de ea în copilărie, în rândul maselor? Este posibil – din punct de vedere practic, nu logic sau strict imaginativ – să avem o societate cu o populație la fel de numeroasă și cu același grad de diversitate a ocupațiilor ca în vremea lui Mill (ca să nu spunem ca în vremea noastră), dar care totuși să fie formată din oameni care se dedică plăcerilor superioare? Prin ce mecanisme instituționale, așadar, pot fi constrânși atât de mulți și diferiți oameni să se străduiască să atingă idealul de desăvârșire umană? Prin niciun mecanism, răspunde Fuller. Iar dacă Mill ar trăi astăzi, ar răspunde probabil la fel…

Însă la mijlocul secolului XIX era încă posibil să se nutrească un optimism aristotelic, în ciuda unui oarecare pesimism provocat de câteva observații empirice și câteva încercări de a anticipa ce urma să vină. Acum însă deghizarea aristotelică poate fi realistă doar în *polis*-urile recreate ici, colo, în marea de făpturi care începe să fie tot mai amorfă.

Imagine: George Frederic Watts – „John Stuart Mill” (1873); sursa: Wikimedia Commons

NOTE

1. John Stuart Mill, *Utilitarismul*, traducere de Valentin Mureșan, București: Editura ALL, 2014, p. 20 (sublinierea mea). ↑